

Олександр Кирильчук

ПЕРЕПЛЕТЕННЯ ДИСКУРСІВ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МИНУЛОГО В РОСІЙСЬКОМОВНІЙ ІСТОРИЧНІЙ РОМАНІСТИЦІ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ

Запропоновано постколоніальну перспективу перепрочитання великої прози Данила Мордовця (Мордовцева), зокрема російськомовного роману “Цар і гетьман”. Закцентовано увагу на проблемі подвійної культурної ідентичності письменника, що провокує узалежнення стратегій художнього інтерпретування історії від національного та імперського дискурсів. Ключові слова: постколоніалізм, метропольний дискурс, колоніальний нарратив, контрдискурс, географія присутності.

Український літературний процес ХІХ століття, опинившись між Сциллою імперської маргіналізації національної культурної традиції та Харибдою антиколоніального мистецького спротиву, змушений був існувати між “небуттям та буттям, що вбиває”. У такій ситуації історична романістика Данила Мордовця адсорбувала і колоніальні стереотипні моделі інтерпретування “підкореного”, і художні пошуки національної ідентичності. Зрештою саме історична белетристика виявилася найбільш уразливою для зіткнення колоніального та антиколоніального дискурсів, оскільки літературна та наукова візія минулого займали домінуюче становище у концепціях імперського та національного світоглядів.

Літературна спадщина Данила Мордовця в сучасному літературознавстві залишається малодослідженою. Останнім часом лише спорадично з'являються студії, присвячені доробку письменника. Так, найґрунтовнішим дослідженням російськомовних історичних романів є монографія російського вченого Александра Сорочана [7]. Втім творчість Данила Мордовця виглядає особливо актуальною для української філологічної науки, оскільки репрезентує своєрідне художнє сприймання минулого на межі зіткнення українського та російського нарративів. Постколоніальна критика акцентує увагу на проблемі поліваріантної культурної ідентичності, що, за словами Пітера Баррі, проявляється через одночасну присутність колонізованого у національному та метрополійному гуманітарних просторах: належність “до культури колонізатора через колоніальну шкільну систему і колонізованого через локальну й усну традицію”¹ [1, с. 237]. Свого часу Іван Франко схарактеризував таку подвійну тожсамість письменника, зазначаючи, якщо “учений і романіст Мордовцев під не одним оглядом заслужив, може, на закиди, то українсько-руський поет Данило Мордовець є і останеться назавсідги вельми симпатичною, хоч не вельми визначною літературною появою” [9, с. 380]. Власне, ця проблема яскраво артикулюється на рівні прізвища автора: у російській літературі вживається зросійшений варіант – Мордовцев, а в українській спостерігається повернення до частини втраченого дідівського Мордовець. Отож російський та український культурно-історичний досвід щодо постаті Данила Мордовця (Мордовцева) витворює особливий синтез міжнаціональних літературних комбінацій.

Метою нашої статті є спроба постколоніального прочитання історичної романістики Данила Мордовця (Мордовцева), акцентуючи увагу на проблемі присутності метропольних та контрдискурсивних стратегій у проєкті осмислення минулого.

У контексті роману Данила Мордовцева “Цар і гетьман” актуальними видаються три концепти метропольних ідеологем: стереотипізація негативного образу Мазепи, антипольська риторика та “уявна колоніальна картографія”.

Епоха романтизму початку ХІХ ст. прищепила українському письменству інтерес до теми історії, що в умовах політичної та культурної залежності загострювало потребу віднайдення власної тожсамості у минулих доколоніальних часах. Однак такі версії інтерпретації минулого входили в суперечність з імперською моделлю історичної пам'яті. Насамперед це стосувалося практик історіографічного та художнього конструювання історичних візій, що ставили під сумнів метропольні централізаційні проєкти та глорифікували відверті конфлікти “периферії” з “центром”. Загалом образи українських історичних постатей (передусім гетьманів) набували яскравого негативного семантичного наповнення, оскільки саме існування конкурентного політичного інституту (гетьманату) підважувало абсолютну імперську владну модель. Відтак у російському інтелектуальному просторі українські гетьмани, а також і весь український нарратив аксіоматично потверджувались як зрадники. Сергій Соловйов у “Навчальній книзі російської історії” на шкільному рівні вивчення історії стереотипізує негативну рецепцію українського історичного досвіду: “Після Богдана Хмельницького не було жодного гетьмана в

¹ Переклад російськомовних цитат автора статті.

Малоросії, який би спокійно скінчив життя своє в гетьманській гідності. / ... / Виговський зрадив, Юрій Хмельницький зрадив, Брюховецький зрадив, Многогрішний був звинувачений у зраді своїми і закінчив життя на засланні, Самойлович також був звинувачений своїми і мав таку саму долю” [6, с. 369]. Втім локальні варіанти історичного дискурсу з опосередкованим врахуванням ідеологічних імперських настанов мали певний шанс на існування в офіційній науковій та художній літературі.

Концептуальною основою роману Данила Мордовцева “Цар і гетьман” є опозиційне протиставлення, що представлено вже на рівні назви тексту через ранги російського та українського державних діячів, які займають діаметрально протилежні позиції в імперській історичній традиції: Петро I як втілення доктринально-нормативної сили колоніального дискурсу, Мазепа – символ маргінально упослідженого “непокірного” Іншого. Втім автор у романі не обмежується дуалістичним протиставленням “доброго” московського царя “поганому” українському гетьманові. Письменник вводить образ полковника Семена Палія, щоб перевести напруження протистояння із площини міжнаціонального конфлікту в особистісну. Тріадна система персонажів (Петро–Мазепа–Палій) відображає не лише колоніальну традицію рецепції особи гетьмана, а й національну.

В українському інтелектуальному просторі XVIII–XIX століть постать Івана Мазепи набула неоднозначного та контроверсійного трактування. Під впливом імперської пропагандистської системи, до становлення якої власне долучилися і українські інтелектуали (Феофан Прокопович, Стефан Яворський), вибудовується образ гетьмана-зрадника. Однак варто пам’ятати, що навіть у літописній традиції, що не завжди хронологічно охоплювала знакову для Мазепи подію – 1708 рік, тобто рік переходу його на бік Карла XII, образ гетьмана *a priori* набуває негативного забарвлення, хоча у цій ситуації визначальними могли бути особисті симпатії літописця (як у випадку Самійла Величка).

На початку XIX ст. фактично паралельно існують дві версії інтерпретації особи Мазепи. У європейській літературі (Джордж Байрон, Віктор Гюго) переважає романтизована версія героя-коханця, на противагу якій формується російський варіант, що акцентує на ідеологічному складникові. Зрозуміло, що колоніальна залежність українського інтелектуального простору прирікала на наслідування імперських моделей, зокрема щодо аксіоматичного потвердження зрадництва Мазепи. Проте у цій ситуації відчувається зміщення аксіологічного осердя національного буття на користь метропольних цінностей, у такий спосіб легалізуються у власному інтелектуальному просторі колоніальні схеми. Так, в історіографічній науці, що у XIX ст. відгравала роль концептуального фундаменту для історичної романістики, формується стереотипне сприймання Мазепи. Дмитро Бантиш-Каменський в “Історії Малоросії” постійно використовує негативні оцінні метафоризовані означення гетьмана і як політика, і як особистості. Зрештою саме праця українського історика була основним джерелом для написання поеми Александра Пушкіна “Полтава”. Микола Костомаров дещо зваженіше з наукового погляду підходить до осмислення постаті Мазепи, однак його висновки концептуально не порушують моделі “гетьмана-зрадника”, “егоїст у повному значенні цього слова” [2, с. 585].

Утім праця Миколи Костомарова “Мазепа” окреслює ще одну дражливу проблему для українських діячів середини XIX століття. “Зрада” Мазепи в колоніальному наративі абсолютизується до масштабів загальнонаціонального проступку цілого етносу, а в українській репрезентації проблема Мазепи обмежується виключно особистісною сферою. Однак у метропольній свідомості ім’я українського гетьмана постає як втілення колоніальної влади над непокірною “периферією”: “/.../ у великоросійському народі зрада Мазепи, незважаючи навіть на царські укази, що пояснювали непричетність малоросійського народу до вчинку бувшого, колись гетьмана, не забувалася – і пам’ять про неї накидала всіляко тінь на всі прийдешні покоління” [2, с. 591]. У такій ситуації для українських інтелектуалів важливішою виглядала перспектива “реабілітації” в рамках офіційної імперської гуманітаристики національно-культурної сфери українського буття, а не розбудовування політико-ідеологічних альтернатив російській “писемній імперії”.

Концепція образу Івана Мазепи у романістиці Данила Мордовцева не порушує усталені історіографічні та літературні матриці. Однак негації українського гетьмана протиставляється ідеалізація Семена Палія, який у романі “Цар і гетьман” постає своєрідним Анти-Мазепою. Для письменника саме особа білоцерківського полковника стає знаковим семантичним кодом, який має подолати тенденційне імперське сприймання українців як “мазепинців”. Таким чином, романтизація особи Палія відбувається не лише кризь призму літописних та фольклорних стереотипних схем, а й через підлаштування до колоніального наративу. Данило Мордовцев вписує Семена Палія в систему аксіологічних принципів імперського дискурсу моделювання образу державного діяча. Образ українського полковника позірно набуває схожості з Петром I, особливо яскраво це простежується на побутовому рівні. Орієнтальна “грубість” та спартанський спосіб життя протиставляються окцидентальній рафінованості, що асоціюється з манірністю польсько-шляхетської натури Мазепи. Однак промовистішим прикладом є вписування Палія в імперську державницьку модель. І російський цар, і український полковник передовсім державні будівничі, однак якщо у випадку Петра – це розширення та перебудова країни, то у Палія – відновлення, “воскресіння Правобережної України”. Образ Мазепи виходить за межі імперського наративу з абсолютизацією ідеї держави, у романі автор позиціонує його як антидержавника, який дбає лише про задоволення егоїстичних владних інстинктів.

Антипольська риторика, що присутня в українській літописній та романтичній літературі, ґрунтується на суперечливих моментах історичної пам'яті українства. Для української культури XVIII-XIX ст. козацтво постає формою національної самоідентифікації. У цьому контексті саме польсько-українські військові конфлікти є невід'ємним складником історичної візії минулого. Ева Томпсон зазначає, "що головну роль у формуванні національної ідентичності відігравали війни, незалежно від того, як вони закінчувалися: перемогою чи поразкою", оскільки "пам'ять про ці війни облаго-роджувалася, коли їх описували етнічні еліти" [8, с. 31]. У ситуації ж польсько-українських взаємин відбувається перенесення досвіду міжнародної негатиї у культурну свідомість. Антипольський пафос Данила Мордовцева органічно вписується в українську літературну традицію XIX ст. Проте така авторська тенденційність пов'язана не лише із загальнолітературною настановою, а й безпосередньо з індивідуальним авторським досвідом.

Для роману Данила Мордовцева антипольська риторика є важливим концептуальним складником, оскільки негативна семантика образу Мазепи почасти ґрунтується на цій ідеї. Польське виховання майбутнього гетьмана в ідейній системі письменника стає основою моральної деградації особистості: "Лядських ладаном прокурений Мазепа /.../, ляхом смердить від усього духу мазепинського – так і залишився старим королівським пахолком, що страви лизав в королівських покоях /.../" [3, с. 64]. Прикметно, що автор акцентує увагу на подвійній ідентичності Мазепи, де фатальну роль відіграла саме штучно прищеплена матір'ю польська тожсамість (".../ Мати, напоена трошки молоком польської культури, мріяла виробити зі свого сінка "уродзьонного панича" з лоском, грацією та манерами добірного панства" [3, с. 178]). Цей епізод є показовим, оскільки підкреслює вже артикульовану вище проблему протиставлення "спартанства" російських та українських представників (Петро, Палій) манірності польської шляхти і Мазепи, відповідно, що відбиває загальну колоніальну спрямованість трактувати Іншого як слабкого, якого необхідно підкорити. Така оптика метропольної репрезентації "периферії" переміщає в середину імперської системи український етнос, залишаючи на маргінесах представників польської нації.

Данило Мордовцев польськість Мазепи не обмежує лише вихованням та світоглядним орієнтиром, а й акцентує на згубній політиці колонізації українського молодого покоління: "Це були здебільшого молоді українці [особиста охорона гетьмана. – О. К.] найбільш «значних» малоросійських родин, з яких Мазепа, вихований на польський лад, намагався штучно викувати щось схоже на європейське дворянство і польське шляхетство, позитивно несумісне з глибоко демократичним духом козацтва і всього українського народу" [3, с. 39]. Негативно маркуючи вестернізаційні потуги Мазепи, письменник не помічає, що займає діаметрально протилежну позицію щодо оцінки подібної діяльності Петра I. Однак найважливішим є те, що Мордовцев прихильність Мазепи до польської культури сприймає як національну зраду. Таким чином, в одній точці перетинаються й імперський нарратив з прозорою стереотипізацією Мазепи як відступника, і національний – з чітким означенням ренегатства.

Антипольський ідейний складник доповнює у романі "Цар і гетьман" і концепція образу Семена Палія. Незважаючи на літописну героїзацію білоцерківського полковника як оборонця від польської шляхти, що її автор пафосно відтворює у тексті, його образ Данило Мордовцев усе ж доповнює розлогими тенденційними коментарями крізь призму імперського аксіологічного простору.

У центрі російського колоніального нарративу знаходиться концепція держави, у якій важливе місце посідає імперський дискурс влади. Ідеалізація централізованої ієрархії державного управління та унікальної історичної місії Росії провокує появу рецептивних моделей, що інтерпретують Іншого та його політичну систему крізь призму маргінальності та відсталості. Показово, що у тексті саме Палій визнає політичну та історичну ущербність Польщі (".../ уся Польща – холоста, не жереба ... – Паткуль мимоволі посміхнувся цій брутальній, але влучній мові старого козака. Він сам давно зрозумів, що Польща – це холостий історичний заряд, з котрого нічого не вийшло..." [3, с. 84]), натомість протиставляючи перспективність російської держави.

У романі Данила Мордовцева "Цар і гетьман" проектується кілька версій символізованої картографії, що репрезентують і метропольні, й антиколоніальні стратегії осмислення просторової семантики. У російській та українській гуманітаристиці XIX століття концептуальною основою колоніальних та контрдискурсивних практик постає ідея географії присутності. Ева Томпсон зазначає, що в російській ситуації проблема окреслення національної тожсамості зорієнтована на вивченні питання територіалізації [8, с. 30]. В українських умовах відбуваються подібні процеси, саме концепт єдності географічного простору "від Сяну до Дону", а не мовний чинник, сприймається у середині XIX ст. як адекватна основа для альтернативної версії "уявленої спільноти" на протигагу імперській "триєдності руського народу".

На думку Едварда Саїда, для європейських еліт у XIX столітті доконечною була проблема проєкції "своєї влади в минуле", і в такий спосіб легітимізувалося власне домінування через традицію та часову довготривалість [5, с. 52]. У романі "Цар і гетьман" письменник проводить у метропольному дусі своєрідну ревізію влади над географією, вписуючи колоніальні проєкти Петра I в систему історичної традиції і, відповідно, позбавляючи їх експансіоністського складника. "Захоплення" територій, чи то їх "повернення", набуває яскравого месіанського

маркування, оскільки імперське володіння простором Іншого виправдовується з позицій минулого, власного знання як влади над історією: “Я [Петро І. – О. К.] перенесу сюди [Петербург. – О. К.] моці предка мого, благовірного князя Александра Невського. Кістки його возрадуються тут, бачачи, що сліди славної вікторії, отриманої ним чотири з половиною століття тому, не забуті його нащадками...” [3, с. 120]. Глорифікація мілітарної потуги екстраполюється на колоніальні проекти уявного картографування імперської присутності.

“Підкорення” історії дає змогу розширювати перспективу легітимізації метропольної присутності не лише у контексті XVIII ст., а й щодо авторської сучасності. Імперські проекти Петра І щодо територіального розширення, як “відновлення” історичної традиції володіння простором, накладаються на безпосередні експансіоністські кампанії Російської імперії другої половини XIX століття. Автор вибудовує розлогу стратегію географії присутності через яскравих історичних персонажів Святослава Ігоровича – Петра І, наділяючи останнього важливими ідеологічними коментарями щодо імперських перспектив: “Тут [Петербург. – О. К.] впрись плечима, як Атлант міфічний – і на плечах моїх буде півсвіту, а ногами впрись в береги Дунаю, де сидів прадід мій, великий князь Святослав... Він плечима діставав Києва і Новгород, а я – на Неві крикну, а на Дунаї мій голос почують...” [3, с. 124]. Така репрезентація минулого підкреслює уявну традицію володіння простором у контексті сучасних для автора імперських завоювань. Роман Данила Мордовцева “Цар і гетьман” був завершений 1880 року, за два роки до цього відбулася перемога для Петербурга російсько-турецька війна на Балканах. Ева Томпсон з цього приводу зазначає, що російська, і до певної міри українська, особливо російськомовна, література беруть активну участь у процесі “привласнення” завойованих земель, “впроваджуючи /.../ нарратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство, що мали для них значення” [8, с. 19].

Адсорбування антиколоніальним дискурсом моделей метропольного нарративу, що досягається “коштом прямого успадкування структур колоніалізму” [4, с. 706], призводить до вибудовування контрдискурсивних версій власної географії присутності. З імперського погляду “територіальна неповноцінність” українського простору провокує у контрдискурсивній практиці обрання завуальованих стратегій проектування національної окремішності. У романі “Цар і гетьман” Мазепа, як і Петро І, пройнятий вибудовуванням просторової перспективи буття власної держави: “Від Дніпра за Случ, а там за Горинь, а там за Стир і Буг до самого Кракова... Так-так... А від Кракова Червоною землею до Коломиї, а від Коломиї до самого моря... Ото усе наше...” [3, с. 42]. Однак символізована картографія українського гетьмана набуває у Данила Мордовцева яскравого негативного маркування, оскільки трактується крізь призму владних амбіцій. Таким чином, текст потверджує метропольну негацію територіальної цілісності та окремішності “периферії”, а ідея “збирання земель” актуалізується лише на загальноімперському рівні, вилучаючи таку альтернативу для колонії. У цьому випадку це стосується української території.

Втім “відновлення” географічної цілісності українського простору в романі “Цар і гетьман” набуває особливого смислового наповнення у формі закодованого сенсу. Як уже зазначалося вище, у середині XIX ст. територіальна єдність земель стає основою формульованого проекту національної самоідентифікації. Артикульована Мазепою фраза: “Ото усе наше” набуває загальносуспільного контексту, втіленого в окресленні національної окремішності через картографічне вилучення з імперського простору власної географії присутності, в такий спосіб підважуючи метропольний міф про беззаперечну російськість як центру, так і околиць імперії [8, с. 85]. Зрештою у тексті Данила Мордовцева ідею об’єднання українських земель як незалежний державницький проект можуть виголошувати тільки ідеологічно спрофановані персонажі (Мазепа) чи божевільні (Самойлович). “Перевернутий світ” метропольних цінностей, що репрезентує “безумець” Самойлович, накладається на чужий простір російського Сибіру (“На Єнісей безумець дивився як на Дніпро” [3, с. 171]), символізуючи абсурдність територіальної окремішності в колоніальній системі.

Альтернативною постає версія локального конструювання національної географії присутності, що не суперечить імперській ієрархізації простору. Колоніальна модель уявного картографування ґрунтується на ідеї “відновлення історичної справедливості”, “збиранні” земель та їх поступовому “цивілізуванні”, тобто наповненні метропольним сенсом, повністю стираючи чи маргіналізуючи автохтонів. У тексті Данила Мордовцева пропонується обернена імперській практиці стратегія оволодіння простором через його трансформацію, відродження та повернення з небуття: “Палій сам створив і оживив Правобережну Україну на місці страшної пустелі...” [3, с. 159]. Зрештою, як і у випадку щодо моделі державного правителя, “воскресіння” Палієм втрачених територій не виходить поза рамки імперського освоєння новоздобутого простору, навпаки, відчувається певне зближення в осмисленні образів українського полковника та російського царя як “цивілізаторів” “диких” земель. Таким чином, усталюється практика узалежнення конструювання локальних версій національного уявного картографування з моделями метропольного нарративу.

Колоніальне оволодіння простором у романі вибудовується і на рівні оприсутнення візій Петра І щодо розвитку гуманітарної сфери підкореного українства: “/.../ Як доведу тут [в Україні. – О. К.] все до бажаного кінця, заведу школи по містах, щоб в них наука викладалася

їх же малоросійською мовою /.../. Так всі мудрі правителі, як то з історії видно, чинили, бо віднімати у народу мову, Богом йому дану, і Богу противно, і безумно...” [3, с. 264]. Прикметно, що така перспектива репрезентує не лише тотальну імперську географію присутності, а й “не помічає” всю розвинену українську (Києво-Могилянська академія, братські школи etc) освітню та наукову систему, і в такий спосіб ревізуючи минуле колонізованого як час неосвіченості та дикунства. Метропольне безапеляційне “знання як влада” про Україну замовчує і дражливу тему культурного домінування на початку XVIII ст. “периферії” над “центром”. Ева Томпсон наголошує, що у контексті імперського захоплення сусідніх земель “Росії бракувало авторитету, який може забезпечувати культура, що здобула визнання серед колонізованих народів” [8, с. 50], а це провокує свідоме ігнорування культурної вищості підкореного у свідомості колонізатора.

Водночас цей уривок у тексті “Цар і гетьман” оприявлює актуальну проблему для XIX століття. Автор, маскуючись за авторитетом “мудрого будівничого імперії”, намагається реабілітувати українську мову на тлі царських заборон українського слова у другій половині XIX ст. Легалізація автономного культурного буття підкореного етносу дозволяє легітимізувати політичне колоніальне володіння: “Тепер я [Петро І. – О. К.] справді, відаю, що і Мазепа всього свого потентату позбувся через те, що схильність мав більше до польських звичаїв і до польської мови, ніж до малоросійської...” [3, с. 264]. Природним для українського інтелектуального середовища XIX ст. у контексті асимілятивного тиску метрополії виглядає жертвування політичним та державним досвідом власного минулого заради перспективи відродження національних традицій духовного життя.

Отож російськомовна історична романістика Данила Мордовця (Мордовцева) оприявлює складний симбіоз метропольних стратегій репрезентації колоніального домінування та маргіналізації підкореного Іншого зі спробами альтернативного контрдискурсивного моделювання етнообразу власного “Я”.

Література

1. Баррі Пітер. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / Пітер Баррі; пер. з англ. О. Погинайко / наук. ред. Р. Семків. — К.: Смолоскип, 2008. — 360 с. — (Серія “Пролегомени”).
2. Костомаров Н. Мазепа // Н. Костомаров Историческія монографіи и изследованія / Н. Костомаров. — Санкт-Петербург, 1885. — Т. XVI. — С. 1–591.
3. Мордовцев Д. Царь и гетман / Д. Мордовцев // Мордовцев Д. Полное собрание исторических романовъ, повестей и рассказов. — Санкт-Петербург, 1914. — Кн. 8. — С. 1–292.
4. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті / М. Павлишин; вст. слово І. Дзюби. — К., 1997. — 447 с.
5. Саїд Едвард. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд; пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал [та ін.]. — К.: Критика, 2007. — 608 с.
6. Соловьев С. Учебная книга Русской истории / С. Соловьев. — Москва, 1860. — 559 с.
7. Сорочан А. “Квазиисторический роман” в русской литературе XIX века. Д.Л. Мордовцев / А. Сорочан. — Тверь: Марина, 2007. — 222 с.
8. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Е. Томпсон; пер. з англ. М. Корчинської. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. — 368 с.
9. Франко І. Д.Л. Мордовець. Оповідання / І.Франко // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 т. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 53. — С. 183–190.

The article deals with a postcolonial perspective of rereading the great prose of Daniel Mordovets (Mordovtsev), especially the Russian novel “The king and the hetman.” It is emphasized the problem of dual cultural identity of the writer, which provokes the dependence of artistic interpretation strategies of history upon national and imperial discourses.

Keywords: postkolonializm, metropolitan discourse, colonial narrative, counter-discourse, geography of presence.